

Dragan Damjanović

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest umjetnosti

Zagreb nakon potresa od 9. studenoga 1880. – sanacija građevina i izgradnja grada 1881. godine

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Primljen – *Received* 28. 9. 2020.

UDK 71.025.4(497.5Zagreb)“1880/1881“

DOI doi.org/10.31664/ripu.2020.44/2.01

Sažetak

Članak govori, s pomoću analize vijesti iz onodobnoga zagrebačkog tiska te arhivskih izvora, kako se pristupilo saniranju oštećenih zgrada neposredno nakon potresa koji je pogodio Zagreb 9. 11. 1880. godine, a

potom ukazuje na intenzitet građevinske aktivnosti i pitanja koja su se javila u izgradnji i urbanističkom planiranju grada neposredno nakon te prirodne katastrofe, tijekom 1881. godine.

Ključne riječi: *Zagreb, potres 1880. godine, sanacija, urbanistički razvoj, historicizam, Josip Juraj Strossmayer, Iso Kršnjavi*

Uvod

Potres koji je pogodio Zagreb u juturnjim satima 22. 3. 2020. aktualizirao je pitanje utjecaja ove prirodne katastrofe na arhitekturu i općeniti razvitak grada Zagreba tijekom povijesti. Iako je dobro poznato da su jaki potresi u zadnjih nekoliko stotina godina u više navrata pogađali Zagreb i okolicu, najbolje su dokumentirana oštećenja od iznimno snažnog potresa koji je prije 140 godina, 9. 11. 1880. godine, oko pola osam ujutro, pogodio grad, a čija se jačina procjenjuje na 6,1 – 6,3 stupnjeva prema Richterovoj ljestvici. Cilj je ovoga teksta pokazati, s pomoću analize vijesti iz onodobnoga zagrebačkog tiska te arhivskih izvora (institucija hrvatske Zemaljske vlade i Grada Zagreba), kako se pristupilo saniranju oštećenih zgrada neposredno nakon potresa, a potom ukazati na intenzitet građevinske aktivnosti i pitanja koja su se javila u izgradnji i urbanističkom planiranju grada neposredno nakon te prirodne katastrofe, tijekom 1881. godine.¹

Pristup sanaciji oštećenih zgrada

Nakon višegodišnje gospodarske krize koja je pogodila Zagreb, kao i druge dijelove Austro-Ugarske Monarhije,

Europe i svijeta slomom burze u godini otvaranja bečke Svjetske izložbe 1873., na prijelazu iz 1870-ih u 1880-e grad se konačno počeo oporavljati. Intenzivnom izgradnjom nove gradske četvrti, Donjega grada, uvođenjem vodovoda, utemeljenjem novoga komunalnog groblja i brojnih drugih kulturnih, znanstvenih i gospodarskih institucija Zagreb se počeo transformirati u moderan srednjoeuropski grad. Činilo se kako će taj streloviti razvoj prekinuti potres koji ga je u juturnjim satima 9. 11. 1880. godine pogodio.

U naselju u kojemu je tada živjelo 28 360 stanovnika (prema popisu provedenome dva mjeseca nakon potresa),² naime, gotovo da niti jedna zgrada nije bila neoštećena, pa su se mnogi pobojali imali li Zagreb budućnost i kako pokriti enormne troškove obnove.

Odmah se postavilo pitanje što je imalo presudnu ulogu u nastanku šteta na građevinama i kako pristupiti njihovoj obnovi. Neki uzorak koji bi pomogao u definiranju zašto su neke zgrade stradale više od drugih nije se mogao naći: »Mnogi će laici misliti i držati da je ovoj nesgodi u tolikom obsegu ponajviše sukriv noviji način i noviji sustav gradnje. Podjimo Zagrebom. Sgrade koje su prije godinu, dvije gradjene, pokloniše se sudbini isto tako kao i one, koje nas na davnu prošlost sjećaju.«³

1. Marovska (danas Masarykova) ulica nakon potresa 9. 11. 1880. Zgrada kojoj se urušio zid stoji i danas u Masarykovoju 6 (foto: Ivan Standl, u: I. Standl, *Slike zagrebačkoga potresa od 9. studenoga 1880.*, Zagreb, 1881.)

Marovska (today's Masarykova) Street after the November 9, 1880 earthquake; the building with the collapsed wall still stands today at Masarykova 6

2. Medianskyjeva vojarna nakon potresa (foto: Hermann Fickert, 1880., *Uspomena na zagrebački potres od 9. studenoga 1880. / Erinnerung an das Agramer Erdbeben vom 9. November 1880*), Muzej grada Zagreba (MGZ)

Mediansky's barracks after the earthquake

U tom vremenu saznanja o uzrocima potresa još uvijek su se dijelom bazirala na neprovjerljivim teorijama. Po jednim bilo je malo vjerojatno da će se potres ponoviti u sljedećih pet stotina godina, po drugima, potres bi mogao u bilo kojemu trenutku ponovno pogoditi Zagreb, odnosno kako je to zorno krajem studenoga u pismu biskupu Strossmayeru istaknuo kanonik Prvostolnog kaptola zagrebačkog, predsjednik JAZU i povjesničar Franjo Rački: »Sada ne ima dvojbe da je Zagreb izložen potresom i da će se s tim faktom imati u buduće računati.«⁴

Strah od ponavljanja ove prirodne katastrofe čini se da je prevladao (tim više što su se u danima i tjednima nakon prvoga udara ponovili brojni jači i slabiji potresi) i nagnao je zagrebačko Gradsko poglavarstvo da već 17. studenoga donese prvu odredbu vezanu za način saniranja, odnosno učvršćivanja oštećenih zgrada, a kojom je bilo propisano da se zidovi moraju vezati s nosačima krova željeznim sponama, te da se vatrobrani i zabatni zidovi »valjano pojačavaju piljevi, u razmaku od 1,5 do 2 metra.«⁵ Najveću štetu u potresu počinili su, naime, dimnjaci te zabatni i vatrobrani zidovi koji su padali na krovništa zgrada, dvorišta ili ulice (sl. 1, 2).⁶ Novinari su procjenjivali, neposredno nakon potresa, da je palo ukupno čak 500 zabatnih zidova i 1500 dimnjaka.⁷

Budući da se pokazalo da su zgrade na kojima se nije štedjelo sa željeznim zategama i traverzama bolje prošle u potresu, uz Gradsko poglavarstvo i zagrebački dnevni listovi počeli su poticati njihovo korištenje u arhitekturi i općenito osuđivati nesolidne načine izgradnje: »Onako laskomno izvedeni zidovi proti vatri moradoše se kod takova gibanja srušiti, kad takodjer neimadu ni grama željeza, a taj materijal je glavni faktor kod gradjenja kućah, što se je sad vidjelo kod kuće zalagaonice na uglu Zrinjskoga trga, koja doista nije čvrsto gradjena, ali su ju uzdržale na traverzah zidane bolte

i željezni vezi.«⁸ Istican je i primjer sinagoge, inače prilično oštećene u potresu, u kojoj su, smatralo se, jedino galerije ostale potpuno sačuvane samo zahvaljujući okolnosti što su počivale na željeznim stupcima,⁹ zatim zgrade Generalkomande, čiji su zidovi bili učvršćeni zategama,¹⁰ a vukle su se paralele čak i sa situacijom u Dubrovniku, gdje se, isticalo se, često događaju potresi, zbog čega su zgrade učvršćene »sa mnogo gvožđa.«¹¹

Uredbe i apeli rezultirali su gotovo trenutačno većom upotrebom željeza pri popravljanju zgrada. Već su krajem studenoga *Narodne novine* javile da su zato porasle cijene tog materijala: »Već se sada opaža, da je željezo došlo do veće cijene, pošto se vozi toliko gvozdениh pilovah i traverzah, pa i naši kovači neprestano kuju željezne spone.«¹² Vrlo su vjerojatno tada graditelji i investitori počeli štedjeti u upotrebi željeza, odnosno upotrebljavati previše tanke željezne zatege što je vrlo brzo naišlo na osudu: »Kojom god stranom grada sada prodješ, vidiš, kako se kroz zidove kućah provlače željezne spone, koje imadu svezati kuće da se nerazpadnu. To će doista biti korisno ako samo gvožđe bude dovoljno jako, ali ako se bude upotrebljavalo tanko poput obručah na veće lajte, tada tim kućam neće trebati novoga potresa, da jim se zidovi razstave. Željezom ne bi se smjelo škrtariti.«¹³

Željezne spone korištene su pri popravcima i javnih zgrada (poput zgrade gradske vijećnice ili crkve svetog Marka),¹⁴ i brojnih stambenih te stambeno-poslovnih građevina. Jasno se vide na vatrobranim zidovima zgrada na fotografijama zagrebačkih trgova i ulica iz 1880-ih i 1890-ih, a i danas se veliki broj željeznih zatega može vidjeti na pojedinim zgradama koje visinom nadmašuju građevine na susjednim parcelama, dio kojih vjerojatno datira iz vremena obnove nakon potresa (ilustrirani primjer, sl. 3, prikazuje neorenesansnu trokatnicu Franje Sollara u Ilici 16 arhitekta Franje Kleina).

3. Franjo Klein, Kuća Sollar u Ilici 16 nakon potresa od 22. 3. 2020. s i danas jasno vidljivim željeznim zategama na vatrobranom zidu (foto: Dragan Damjanović, 2. 4. 2020.)

Franjo Klein, Sollar house at Ilica 16 after the earthquake of March 22, 2020, with iron clamps on the firewall still clearly visible today

I u godinama koje dolaze nastavit će se u zagrebačkoj arhitekturi povećana upotreba željeznih zatega, traverza i drugih elemenata od tog materijala. Već sredinom 1881. godine, kada se uvelike zahuktala izgradnja u Zagrebu, novine su javljale: »Do nedavna slabo se je i znalo i marilo za traverse, nu od katastrofe upotrebljavaju jih naši arhitekti kod svake gradnje. Gradnje na traversah sigurnije su za svaki slučaj osim vatre, u kojoj bi se lievano željezo moglo svinuti.«¹⁵ Kao osobiti primjer upotrebe željeza isticala se tijekom navedene godine kuća Baumgärtner na uglu Trga bana Jelačića i Bakačeve ulice, o kojoj će još biti riječi. U njoj je, osim dugih željeznih traverza, u prizemlju bio postavljen i ogroman željezni stup koji je nosio drugi i treći kat zgrade i koji je trebao omogućiti da trgovački lokal bude što veći i prozračniji.¹⁶

Osim premale upotrebe željeza u graditeljstvu kao veliki krivac urušavanja dijelova zgrada u potresu proglašene su brojne pregradnje i dogradnje postojećih zgrada koje su bile učestalo i nekvalitetno izvedene, odnosno dograđivale su se građevine koje nisu mogle izdržati težinu novoga kata, zbog čega je istaknuto da građevna policija u budućnosti ne smije više biti popustljiva.¹⁷

Kao veliki problem pokazale su se i slobodnostojeće stubbe koje su se u velikome broju urušile ili su bile opasne za ko-

rištenje, pa su nakon potresa učvršćivane raznim željeznim traverzama ili stupovima ili su potpuno iznova građene. Gradski Građevno-eksekutivni odbor, koji je nadzirao obnovu Zagreba nakon potresa, angažirao je na posljednju tvrtku Josefa Körösija iz Graza, specijaliziranu za izradu proizvoda od željeza, da u zagrebačkim zgradama zamijeni postojeće zidane ili drvene stubbe željeznima.¹⁸

Problematicnima su se pokazali i vertikalni ukrasi na krovovima zgrada, postamenti, skulpture i balustrade, osobito ako nisu bili čvrsto vezani željeznim sponama za ostatak vijenca zgrada. Pale su tako, među ostalim, skulpture s kuće baruna Dragana Vranyczanyja na Zrinjevcu (sl. 4), tornjići s kuće Siebenschein na Preradovićevu trgu te golemi kamen koji je stajao na Merkurovu štapu na Komercijalnoj banci. Postavljanje takvih ukrasa stoga je bilo oštro kritizirano: »Na realci su također bili jako 'ženijalni' nakiti bez ikakove željezne duše, samo prilijepljeni i to silne težine kamenje palo [je] pri potresu sve pred kavanu na Štrosmajerovu šetalištu.« Zaključeno je da se vertikalni elementi velike težine više ne bi trebali stavljati na veliku visinu,¹⁹ jer da spisi »o nauku za praktičnu ornamentiku« opominju »da u buduću nestavljamo na krovove tisuće centih kamenja, koji nam kod potresa ruše kuće.«²⁰ Taj će međutim, savjet biti potpuno zaboravljen u godinama koje dolaze i vizura Zagreba će u zadnja dva

4. Kuća Dragana Vranyczanyja na Trgu Nikole Šubića Zrinskog 19, podignuta 1878. – 1879. (foto: Hermann Fickert, 1880., *Slike zagrebačkog potresa od 9. studenoga 1880.*, br. 26, MGZ II-9819)

House of Dragan Vranyczany at Nikola Šubić Zrinski Square 19, built in 1878–1879

desetljeća 19. i početkom 20. stoljeća biti obogaćena brojnim skulpturama i arhitektonskim motivima, dio kojih je poslije skinut, dok je dio pao ili bio oštećen u ovogodišnjem potresu.

Konačno, jednu od svakako najznačajnijih promjena u zagrebačkoj arhitekturi nakon potresa 1880. godine predstavlja i uvođenje (veće) upotrebe betona. Iako su onodobni Zagrepčani bili svjesni da niti jedan način gradnje ne čini građevinu u potpunosti sigurnom u potresu, bili su isto tako svjesni da postoje tipovi gradnje koji zgrade čine stabilnijima i otpornijima, a korištenje betona, osobito pri podizanju temelja, te zidova zgrada, ocijenjeno je takvim.²¹ Gotovo istodobno kada su, krajem ožujka 1881. godine, objavljene preporuke za veću upotrebu betona u onodobnome najčitanijem zagrebačkom listu na njemačkom jeziku *Agramer Zeitungu*, počelo se s primjenom betona pri izvedbi temelja već spomenute kuće Baumgärtner na Trgu bana Jelačića. Razlog vjerojatno nije bila samo veća stabilnost zgrade u slučaju budućega potresa, nego i to što se primjenom betona nastojalo spriječiti prodiranje vlage u podrum, jer se podizala neposredno uz tada još uvijek otvoreni potok.²² Iako svi savjeti koji su se javili nakon potresa nisu bili poslušani, iskustvo potresa ipak je donijelo stanovite promjene u način na koji su građene zgrade u Zagrebu.

Iso Kršnjavi, biskup Josip Juraj Strossmayer i usmjeravanje arhitektonske obnove i izgradnje Zagreba nakon potresa

Čim se strah, pa i očaj iz vremena neposredno nakon potresa stišao, dio intelektualne elite Zagreba i Hrvatske uvidio je da se u prirodnoj katastrofi koja je pogodila Zagreb krije izvanredna prilika za ne samo kvalitetnu obnovu, nego i budući uzlet grada.

Isticalo se da vitalnost Zagreba jamči svjetlu budućnost, a obnova grada uspoređivana je sa zacjeljivanjem rana na ljudskome tijelu nakon ozljede: »Zdrava krv u čilom tielu

brzo očisti dobivenu ranu, koja tim laglje zacieli, ako ju vješte i brižne vidaju ruke. Hvala Bogu i naš će Zagreb kao zdravo tielo preboljeti svoje ljute rane od potresa. Sav je narod uvjeren o svojoj snagi, kojom će nastojati, da grad ozdravi ne istom za desetke, već za koju godinu danah.«²³

Javilo se mnoštvo ideja o obnovi i razvoju grada koje nije moguće sve izložiti u tekstu ograničenog opsega, pa će se nastojati istaknuti one najkarakterističnije.

Kako suvremeni nazori o zaštiti spomenika i ambijenata u tom trenutku u Hrvatskoj nisu postojali, izražavale su se na prvom mjestu nade da će najveći dio postojećih zgrada, koje nisu odgovarale svojim uvjetima stanovanja tadašnjim standardima života ili su smatrane problematičnima zbog položaja i smetanja prometu, biti zamijenjene novim, modernijim zgradama: »Iza svake veće elementarne katastrofe nastaje čas, gdje se najlaglje može izvesti regeneracija grada, tim laglje, ako se simpatijom svieta namaknu potrebita sredstva. Sve mora s vremenom umrijeti, pa zašto nebi i kuće, koje su se preživjele, koje su prije vjekovah bile koristne, ali sada već neodgovaraju zahtjevom te povrh toga smetaju prometu.«²⁴

Vrijednosti postojećih osobito starijih zgrada uglavnom se nisu prepoznavale i samo su cijenjene raskošnije nove građanske palače podignute na Zrinjercu i okolnim ulicama. »Mi u Zagrebu žalibože nismo imali nikada nikakvih monumentalnih palačah. Što su naši djedovi zidali, to vidimo i danas jošte. Vidimo arhitekturu nadbiskupskoga i banskoga dvora, viećnice, konvikta, generalkomande, zvonika na Zdvercih i drugih golih bezukusnih zidinah, kao i na kamenitih vratih. Što god imamo ljepšega, to se broji od najnovijega vremena i kada se upravo želimo čim podičiti, napominjemo Zrinjski trg i kuće nekih novih ulicah. To su nam jedine krasne perspektive, nu jošte nepodpune, svuda jošte manjkave i mnogo će još trebati opekah i kamena Zrinjskomu trgu, dok mu bude oblik savršen.«²⁵

Dio autora članaka u zagrebačkim novinama priznavao je, dakako, i isticao vrijednosti zgrada koje su svjedočanstvo povijesti Zagreba, poput Popovog tornja, koji je bio izrazito jako stradao u potresu (sl. 5), pa čini se da upravo jer je smatran važnim spomenikom nije naposljetku uklonjen nego popravljen.²⁶

Tko su autori članaka u zagrebačkim dnevnim novinama kojima se pokušao usmjeriti daljnji arhitektonski razvoj grada Zagreba, nažalost, velikim dijelom nije poznato, sigurno je samo kako su u tom procesu važnu ulogu odigrali Iso Kršnjavi i đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer.

Biskup Strossmayer je među prvima reagirao nakon potresa, iako se u to vrijeme već uvelike bio povukao iz javnoga političkog života Hrvatske, razočaran Hrvatsko-ugarskom nagodbom, neuspjelim pokušajem njezine revizije te djelovanjem hrvatskih vlasti 1870-ih godina. Ostao je, međutim, iznimno aktivan na kulturnom polju, nastojeći svojim člancima u časopisima i novinama, te financiranjem umjetnika i institucija potaknuti, kako se tada govorilo, *obnovu* hrvatske umjetnosti. Razaranje Zagreba u potresu Strossmayera je, dakako, iznimno pogodilo jer je bio svjestan važnosti uloge glavnoga grada za cijelu Hrvatsku, zbog čega je uostalom

5. Popov toranj nakon potresa 1880. (foto: Hermann Fickert, 1880., *Slike zagrebačkog potresa od 9. studenoga 1880.*, br. 8, MGZ 11522-II-9821)

Popov toranj (Priest's Tower) after the earthquake of 1880

odlučio upravo u Zagrebu potaknuti osnivanje brojnih nacionalnih institucija usmjerenih daljnjem napretku Hrvatske, pa i slavenskog juga (Akademije, Sveučilište, itd.). U *Okružnici* koju je objavio u Đakovu 24. 11. 1880. godine stoga je istaknuo: »Nesreća Zagreba obća je naša nesreća, jer je glavni grad duša i srdce narodnoga tiela, on je sav skoro život njegov, on ponajglavniji uvjet njegova napredka, on najsvetije otajstvo budućnosti njegove. Udes celoga naroda uzko je spojen udesom glavnoga grada njegova.«

Iako je Strossmayer bio zgrožen onime što se dogodilo u Zagrebu te svjestan velikih šteta i okolnosti da će obnova trajati godinama, iz *Okružnice*, kojom je nastojao animirati što veći broj pojedinaca da priskoče u pomoć Zagrebu, očito je da je u potresu vidio priliku da se realiziraju brojni projekti o kojima je sanjao: »I Lissabon je prošloga stoljeća od iste grozote još grdnije nastradao, pak evo je iz pepela svoga kano feniks ljepši i uzoritiji uzkrasnio, nego je prije bio.«²⁷ Na prvome mjestu nadao se da će sada biti konačno moguće realizirati restauracije zagrebačkih srednjovjekovnih crkava na koje je već godinama poticao Zagrepčane. U pismu Isi Kršnjavome, napisanome deset dana nakon potresa, istaknuo je tako: »Nesreća u Zagrebu, velika. Hvala Bogu, što nam je Rački ostao živ i zdrav. Što se crkava tiče, mi smo toliko pisali da se imaju popraviti; sad je Bog dragi drugim i to užasnim pismom napisao da to ima biti.«²⁸ Pokazat će se da su njegove riječi bile doista proročanske. Iako se isprva Strossmayerove želje u pogledu popravaka crkava nisu mogle do kraja ispuniti zbog nedostatka sredstava (»Mnoga gradjevina morat će se ponoviti u čednijem obliku, – makar i na žalost svih nas, koji želimo od srca, da nagrdjeno lice drage domovine što prije opet u pomladjenoj krasoti osvane.«),²⁹ u desetljećima koja slijede bit će realiziran i veći broj restauratorskih projekata negoli je to biskup priželjkivao.

Slično je razmišljao i Iso Kršnjavi koji se na dan kada je potres pogodio Zagreb nalazio sa svojom obitelji u Beču, pa je samo iz novina i pisama koje je dobivao iz Zagreba saznavao što

6. Ulica Kaptol s kurijom na broju 8 i franjevačkim samostanom i crkvom, nakon potresa 1880. (foto: Hermann Fickert, 1880., *Uspomena na zagrebački potres od 9. studenoga 1880. / Erinnerung an das Agramer Erdbeben vom 9. November 1880*, MGZ)

Kaptol Street with the manor at no. 8 and the Franciscan monastery and church after the earthquake of 1880

se dogodilo u gradu i kakva je šteta. Kršnjavome je bilo na prvom mjestu stalo da potres iskoristi za uvjeravanje Zagrepčana da u što većoj mjeri, zbog predostrožnosti, odnosno mogućnosti ponavljanja potresa u budućnosti, uvedu nove principe gradnje. Okolnost da su popucali mnogi izrazito debeli zidovi, dok su ostale stajati tanke arkade Mirogoja i Akademije bio mu je najuvjerljiviji dokaz da se u zagrebačku arhitekturu mora uvesti princip prema kojemu sav ukras u arhitekturi treba biti konstruktivan. Smatrao je da nije dovoljno ugrađivati željezne traverze i zatege, kako se tada, kako je već i rečeno, preporučivalo i počelo raditi. Po njemu, trebalo je paziti i na način kako se gradi, a ne samo na odabir materijala. Osim uvođenja tipa dekoracije neposredno vezanoga za konstrukciju, smatrao je i kako se u unutrašnjosti stropovi stanova ne trebaju žbukati i krečiti, jer se to pokazalo opasnim u potresu, već treba na *stari* način ostaviti vidljivim drvene grede. Konačno, smatrao je kako je potres učinio nužnim novi Građevni red kao i Regulatornu osnovu Zagreba.³⁰ Pri tome je nesumnjivo mislio da se grad treba temeljito i urbanistički preustrojiti, što je najjasnije istaknuo u pismu Prvostolnom kaptolu zagrebačkom iz prosinca 1881. godine, kojim je nastojao potaknuti tu instituciju ne samo na restauraciju crkava, nego i na potpunu preobrazbu kaptolskog dijela Zagreba (sl. 6): »Velika nesreća kojom je Bog naš grad lane izkušao, povodom je da je da se ne samo pojedine kuće već i cieli odjeli grada pregradjuju. Medju ovimi je Kaptol na kojemu se uslied potresa više kućah na novo graditi moraju, a druge se s temelja pregradjuju. Ovakova sгода može biti razlogom poljepšanju ili nagrdjenju grada, ulice, ne samo za decenije već za stoleća.«³¹ Vrlo brzo, u pogledu potrebe donošenja nove Regulatorne osnove, tijela Zemaljske vlade dat će mu za pravo, o čemu će još biti riječi u tekstu.

Mjesec i pol dana nakon potresa, *Agramer Zeitung* je u svojem božićnom broju objavio tekst *Kako se u budućnosti treba graditi u Zagrebu* koji se opširno dotaknuo problematike koju je početkom prosinca 1880. godine otvorio Kršnjavi. Iako je

kao autor članka naveden bečki specijalist za potrese Rudolf Falb, s obzirom na to da u njemu autor govori o Zagrebu kao o svome gradu možemo pretpostaviti da je riječ o nekoj grešci, odnosno da Falb nije autor toga teksta nego Kršnjavi ili možda Ladislav Mrazović, koji se u to vrijeme često laćao pera kako bi pokušao usmjeriti događanja u arhitekturi i općenito umjetnosti Zagreba. Bez obzira na to tko je autor teksta, poruka koja je poslana vrlo je slična poruci Kršnjavoga – s obzirom na okolnost da potresi pogađaju Zagreb, dekoracija u arhitekturi grada treba biti konstruktivna. Od postavljanja teških vijenaca od žbuke trebalo bi se potpuno odustati, dok bi se traverze trebale koristiti samo za učvršćivanje širokih i plitkih svodova, a željezni stupovi za učvršćivanje stuba.³²

U pogledu okretanja prema dekoraciji vezanoj uz konstrukciju, usprkos svim nastojanjima Kršnjavoga, nije se dugoročno puno promijenila situacija u Zagrebu. Iako je uspio, iskorištavajući svoje veze na Kaptolu, da se početkom i sredinom 1880-ih, po Bolléovim projektima, realizira niz građevina s pročeljima izvedenim od fasadne opeke: kanoničke kurije na Kaptolu 6 i 21, prebendarske kurije u Novoj Vesi 5, zgrada Evangeličke crkvene općine i crkve u Gundulićevoj, arkade na Mirogoju itd., taj se tip pročelja nije ukorijenio u zagrebačkoj arhitekturi.³³ Iako je bilo onih kojima se taj tip izgradnje svidio («U ljudih je ukus vrlo različit i kad bi tko do moga suda šta držao, ja bih rekao, da je sve liepo, što tko u estetičnoj formi pomno izvodi i da su ove za nas exotične kuće svakako ures grada, koje su za mnoge oči, naučene na talijansku renesansu, neobične; ali u većem mjestu neka bude raznolikosti, što grad čini upravo zanimivijim.»),³⁴ tradicija žbukanih pročelja prekrivenih štukom bila je na kraju snažnija. Ne čudi stoga komentar u *Narodnim novinama* koji se odnosi na izgled prebendarskih kurija u Novoj Vesi: »Koliko god bih ja bio oduševljen za ovaj interesantni objekt staronjemačkog ukusa i pojedine ornamentalne čestice, toliko me hoće mnijenje drugih silom da uvjeri, da taj unikum čudnovate fačade, koja da se i samomu arhitektu nečini posve bezprikornom, pošto je već svašta na pročelju mienjao i one bojadisane opeke na stieni pod prozori opet skidao, da ta vrst gotičkih kućah neće naći mnogo Hrvatah, koji bi poželjeli na kući onakav krov bez korniča i u obće se zaljubili u taj pojav novog graditeljskog ukusa.«³⁵

Iako se Kršnjavijeva nadanja u pogledu uvođenja novoga tipa arhitektonske dekoracije na pročeljima zagrebačkih zgrada na kraju dakle uvelike nisu ostvarila, uvjerenje da će doći do oporavka grada jest. »Čilo tijelo«, da se vratimo na sintagmu s početka ovoga poglavlja, othrvalo se stradanju pa su već početkom siječnja 1881. službene *Narodne novine* javile da je »rekonvalescenija grada radostno napredovala«,³⁶ što će se u mjesecima koji dolaze pokazati potpuno točnim.

Patriotizam i arhitektura, prve zagrebačke kavalirske palače nakon potresa 1880. godine

Kako je obnova građevina u Zagrebu napredovala, tako se i sve veća pažnja počela obraćati na buduću razvoj grada. Vlasti su bile svjesne da nije dovoljno grad samo sanirati, nego je

trebalo u godinama i desetljećima koja dolaze u što većoj mjeri potaknuti izgradnju novih građevina i time rast i širenje grada. Tadašnji hrvatski ban Ladislav Pejačević stoga je uspio ishoditi kod Ministarstva financija u Budimpešti oslobođenje od plaćanja poreza na zgrade koje se popravljaju od deset godina, a za one koje bi se nove izgradile od čak 16 godina.³⁷

Oslobođenje od poreza na novogradnje bio je ključan korak jer je neposredno nakon potresa postojao (nesumnjivo opravdani) strah da dio investitora neće biti spreman graditi zbog mogućnosti ponavljanja potresa, kao i da se dio bogatijega stanovništva koje se iselilo iz grada više neće vratiti. Razmjeri iseljavanja iz Zagreba prvi su tren bili iznimno zabrinjavajući za sve one kojima je bilo stalo do grada. Kada su se, naime, počeli ponavljati potresi, nakon prvoga najjačega udara, nastao je pravi egzodus – novine su procjenjivale da je Zagreb napustilo oko 5000 do 6000 ljudi,³⁸ dakle oko petine stanovništva. Budući da su škole bile zatvorene, gotovo svi su daci, a i mnogi profesori koji nisu bili Zagrepčani, naime, napustili grad. Pronijele su se vijesti da će Financijska direkcija biti preseljena u Osijek, Kadetska škola, zbog velikih oštećenja njezine zgrade u Novoj Vesi, u Karlovac, te da će se iseliti i vojna artiljerija.³⁹ Od samih Zagrepčana iseliti su se dakako mogli samo oni koji su imali dovoljno sredstava živjeti u nekome drugom mjestu u Hrvatskoj ili Monarhiji, ili koji su imali nekretninu u nekome drugom mjestu koje nije bilo stradalo u potresu.⁴⁰

Iseljavanje dijela visokog činovništva i muškaraca iz bogatijih obitelji oštro je kritizirano u tisku jer se smatralo da se time demoraliziraju Zagrepčani i ugrožava opstanak grada. Novine su stoga stalno pozivale Zagrepčane da budu jaki, isticano je da grad nisu napustile glave naroda, ban Ladislav Pejačević, zapovjednik Krajine Franjo Filipović i gradonačelnik Matija Mrazović,⁴¹ a pobijane su i vijesti koje su se širile gradom, da su pojedini bogatiji Zagrepčani, poput članova obitelji Vranyczany, napustili grad.⁴²

S obzirom na situaciju, ne čudi da je i biskup Strossmayer u svojoj prije spomenutoj *Okružnici* istaknuo da je patriotska dužnost bogatijih građana Hrvatske da ostanu u gradu, dapače da i oni koji još u njemu nisu sagradili svoju palaču, da je sada podignu: »Patriotička je dašto dužnost svih, osobito pako odličnijih i imućnijih stanovnikah zagrebačkih, da se nedadu zastrašiti, da zavičaj svoj neostavljaju, pače da podvostručenom silom i svakom mogućom žrtvom o tom rade, da grad Zagreb čim prije žalobnu odoru svoju sa sebe svuče i novim se uresom i novom se slavom podigne. Pače dužnost bi sveta bila i onih boljarah [vlastelina, op. a.], koji dosad u njemu nezimovaše, da se sada sve boljma njemu priljube i u njem stanuju.«⁴³ I sam je krenuo tim stopama i svojoj je nećakinji Albertini Adrowski (rod. Unukić) u lipnju 1881. kupio kuću u Bregovitoj/Tomićevoj 4 za ono vrijeme znatnih 30 000 forinti.⁴⁴

U zagrebačkim su se novinama tijekom 1881., a osobito početkom iste godine, budno pratili potezi svih onih koji su se, usprkos teškim okolnostima, odlučili na izgradnju palača u Zagrebu. Osobito je tako pohvaljen Ljudevit Vranyczany što je donio »patriotičnu odluku« da podigne palaču na uglu današnjega Strossmayerova trga i Hebrangove ulice koju je

7. Otto von Hofer, Palača baruna Ljudevita Vranjczyanya, Strossmayerov trg 12, Zagreb, 1881. – 1883. (Zbirka razglednica mr. sc. Ivana Bogavčića, Zagreb)

Otto von Hofer, palace of Baron Ljudevit Vranjczyany at Strossmayer Square 12, Zagreb, 1881–1883

k tome još povjerio vrsnome bečkom arhitektu i odlučio je izvesti s osobito reprezentativnim pročeljem i to, isticalo se, ne zbog sebe, nego zbog grada (sl. 7). »Svakako je to dično, što barun V. nepravi dragocienu vanjštinu ne sebi za volju, nego oduševljen upravo plemenitom željom kao hrvatski kavalir, za ljubav i ures glavnomu gradu, budući da bi i bez ovoga znatnog troška udobnost nutarnjih prostorijah zadovoljila svakoga lorda... Postavljena palača ovakove monumentalne vrijednosti podignut će krasotu do stepena u nas još nevidjena.«⁴⁵ Dakako, istaknuto je da bi »taj primjer mogao (...) još kojega naših kavalirah potaknuti da kao pendant sagradi sličnu palaču na drugoj strani akademije prama Petrinjskoj ulici.«⁴⁶

Da je podizanje zgrada u Zagrebu patriotski čin, isticalo se ne samo u često apologetskim tekstovima u dnevnim novinama, nego i na službenim sjednicama Gradske skupštine, a vezano za namjeru obitelji Baumgärtner da na uglu Trga bana Jelačića podigne svoju novu, prije u tekstu već spomenutu palaču.⁴⁷

Kako se radilo o prvoj većoj zgradi u Zagrebu za koju je zahtjevana građevna dozvola nakon potresa, o svakom koraku u njezinoj realizaciji od sredine veljače do kraja 1881. godine opširno se izvještavalo,⁴⁸ tim više što je njezin projekt izazvao oštre prijedore u Gradskoj skupštini, o čemu će biti više riječi u sljedećemu poglavlju.

»Najljepše historičke, navlastito arhitektoničke kuće, upravo [su] na dva kata sagradjene«.⁴⁹ Pitanje izgradnje sjeverne strane Trga bana Jelačića 1881. godine

Izvori prijepora oko gradnje kuće Baumgärtner ležali su u okolnosti da su investitori zatražili odobrenje za podizanje dvokatnice, iako su za sjevernu stranu Trga bana Jelačića (sl. 8) prema Regulatornoj osnovi iz 1865. godine bile predviđene samo trokatne zgrade.

Čini se kako se za dvokatnicu obitelj Baumgärtner odlučila ne samo zbog nedostatka sredstava za podizanje trokatne građevine, nego i poučena iskustvom potresa u kojemu su osobito stradali viši katovi zgrada zbog čega su bili uglavnom iseljeni i najmpoprnci neposredno nakon potresa nisu u njima htjeli živjeti. Zbog toga je naglo porasla popularnost stanova u prizemlju: »Drugi i treći katovi kućah gotovo su u svem gradu skroz pusti, jer čim su više sgrade, tim su se većma pri potresu od 9. o. m. nihale, pak su u gornjih spratovih i tim većma razpucale se. No i prvi katovi na polak su opustjeli, što se najbolje opaža s večera, jer su u čitavom gradu riedke sobe u prvih katovih, gdje bi gorjela svieća.«⁵⁰ Podizanje visokih višekatih zgrada počelo se stoga kritizirati te isticati da u Zagrebu ima dovoljno prostora za izgradnju (sl. 9).⁵¹

Osim obitelji Baumgärtner iz istih se razloga na gradnju dvokatnice odlučio 1881. i spomenuti barun Ljudevit Vranjczyany, iako je prvotno 1880. od bečkog arhitekta Otta Hofera naručio projekt za trokatnu zgradu.⁵² Strah od trokatnica, dakako, uskoro će prestati u Zagrebu, kako najbolje pokazuje primjer kuće Pongratz na Trgu bana Jelačića (1885. – 1886.), no neposredno nakon potresa, tijekom 1881. godine, igrao je očito važnu ulogu u izgradnji grada.

Baumgärtnerovu molbu da mu se dopusti izgradnja dvokatnice, zbog odstupanja od Regulatorne osnove, morala je odobriti Gradska skupština, pa naposljetku i Zemaljska vlada. Iako je gradski Građevni ured preporučio prihvaćanje molbe, s tim da je Baumgärtner morao izvesti dovoljno čvrste zidove da se na zgradi naknadno može podignuti treći kat, u Gradskoj je skupštini od 22. veljače 1881. nastala vrlo oštra rasprava treba li je odobriti ili ne.

Rasprava oko kuće Baumgärtner pokazatelj je kako je pri izgradnji novih zgrada vrlo brzo nakon potresa pitanje upotrebe sigurnijih konstrukcija stavljeno u drugi plan i da su estetska mjerila, a ne težnja za sigurnom gradnjom, počela izbijati na prvo mjesto.

Dio zastupnika smatrao je, naime, da će izgradnja dvokatnice na sjevernoj strani Trga bana Jelačića dugoročno unazaditi taj gradski prostor. Đuro Crnadak tražio je tako da se odgodi gradnja kuće inače će se napraviti pogreška koja se neće moći

8. Trg bana Jelačića oko 1880. (foto: Hinko Krapek, Državni arhiv u Zagrebu, HR-DAZG-857, Zbirka Ivana Ulčnika, sign. 407)

Ban Jelačić Square around 1880

9. Sjeveroistočni ugao Trga bana Jelačića i Kaptol za vrijeme mise 13. 12. 1880. Na uglu Trga i Bakačeve vide se stare kuća Baumgärtner i Wasserthal (foto: Hermann Fickert, 13. 12. 1880., *Slike zagrebačkog potresa od 9. studenoga 1880.*, br. 17, MGZ II-9830).

Northeast corner of Ban Jelačić Square and Kaptol during the Mass on December 13, 1880; at the corner of Ban Jelačić Square and Bakačeva Street, the old Baumgärtner and Wasserthal houses are visible

ispraviti pedeset godina: »G. Baumgärtner podnio je ovu molbu pod utiskom nedavne nesreće, koja je međjutim, već za našimi ledji i kako izkustvo uči, neponavlja se više stotina godina. Trokatne kuće bit će na korist vlasnikom, jer su treći katovi najsvjetliji, najzračniji i najjevtiniji.« Istaknuo je i da iskustvo iz potresa pokazuje da ne nastradaju uvijek najgore visoke zgrade jer je Stankovićeva trokatnica (Ilica/Trg bana Jelačića) manje stradala od prizemnice Narodnih novina (Frankopanska/Ilica).

Najoštrije je protiv prijedloga o dozvoli izgradnje dvokatnice ustao zastupnik Ferdo Kallabar koji je smatrao kako se općenito prečesto »na užtrb poljepšanja grada« odstupa od regulatornog plana, nadalje da se ne smije služiti interesima pojedinaca, već se mora nastojati da se grad poljepša, te da će

10. Početak gradnje kuće Baumgärtner, proljeće 1881. (MGZ, fot. 1724)

Beginning of the construction of Baumgärtner house, spring 1881

se, ako se dozvoli izgradnja dvokatnice načiniti »karikatura od najljepšega trga« (sl. 10).

S druge strane zastupnik Josip Frank podržao je prijedlog »jer nije osvjedočen da će se i za 10 godina razviti u gradjana poduzetnost onako, kako je to predgovornik [misli na Đuru Crnatka, op. a.] dokazivao. Katastrofa, kakova je zadesila glavni grad Hrvatske prošle godine čini veliki utisak i na buduće generacije i kad se takova dogodi, onda se baš odstupa od propisa građevnoga reda. Razvitak ovoga grada nezavisi od gradnje 3katnih kuća, jerbo Zagreb ima dovoljno prostora za gradjevine, a u ostalom građevni se odbor pobrinuo i za slučaj potrebe da valja podići treće katove.«

Dijelu zastupnika, poput Mavre Hönigsberga, bilo je pak bitno da Baumgärtnerova kuća (sl. 11) ne bude mjerilo visine ostalim zgradama na trgu, odnosno da se dozvoli drugim

11. Kuća Baumgärtner nakon dovršenja njezina zapadnog dijela, početak 1882.; na vatrobranom zidu i ove zgrade jasno se vide željezne zatege (Ministarstvo kulture Republike Hrvatske /MKRH/, inv. br. 875, neg. II-10853)

Baumgärtner house after the completion of its western part, early 1882; on the firewall of this building, iron clasps are clearly visible as well

13. Trg bana Jelačića 1899. godine; kuće Gavella i Baumgärtner još uvijek su bile za četiri hvata istaknutije od ostalih zgrada (fotografija ustupljena ljubaznošću dr. med. Vladimira Tkalčića)

Ban Jelačić Square in 1899, Gavella and Baumgärtner houses still protruded four fathoms with regard to the other buildings

12. Kuća Baumgärtner i Trg bana Jelačića krajem 19. stoljeća (Zbirka razglednica mr. sc. Ivana Bogavčića, Zagreb)

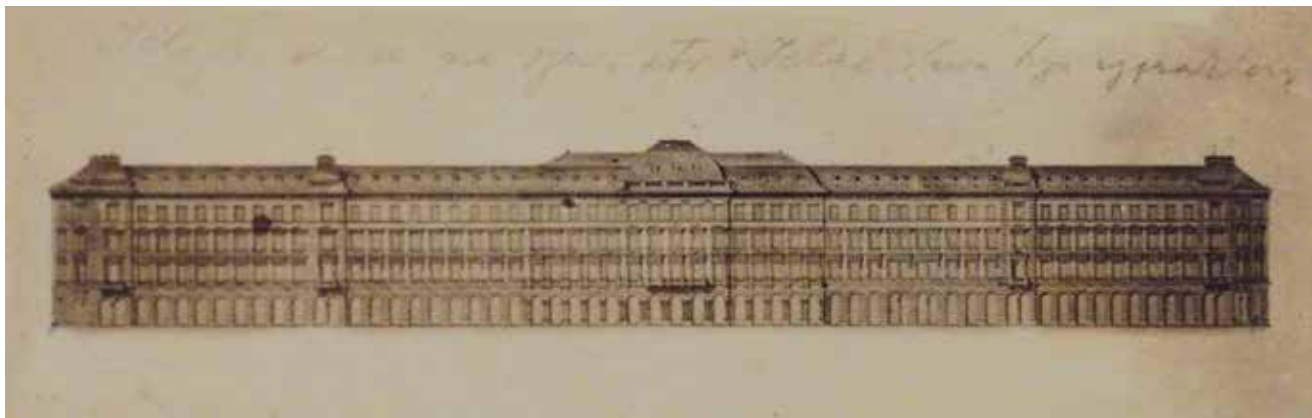
Baumgärtner house and Ban Jelačić Square, late 19th century

vlasnicima na sjevernoj strani Trga, ako to budu željeli, da podižu trokatnice. Kako se radilo o uglovnici, zastupnik Kamil Bedeković istaknuo je s tim u vezi da ona neće narušiti izgled trga, ako ostale kuće u njegovu središtu budu trokatne.

Strana koja je bila za dodjeljivanje dozvola na kraju je prevladala. Naime, bivši gradonačelnik Ivan Vončina upozorio je na okolnosti u gradu nakon potresa u kojemu je postalo upitno jesu li građani financijski sposobni raditi trokatnice, a upozorio je i da se u najvećim gradovima Europe podižu u središtima manje zgrade, jednokatnice i dvokatnice. Na Vončinu se nadovezao tadašnji gradonačelnik Matija Mrzović koji je istaknuo svoje uvjerenje da su sve najljepše kuće na svijetu zapravo dvokatne: »I velika rimska palača Farnese je samo dvokatna. On drži da Zagreb nemože imati veće ambicije, nego da ima priliku graditi dvokatne kuće, gdje se mogu nasljedovati svi historički uzori.« Vadili su se primjeri i iz drugih gradova, tako je Frank istaknuo da su u Londonu najljepše zgrade jednokatnice.⁵³

Rasprava je na kraju dovela do djelomične izmjene odluke gradskog Građevnog ureda prema kojoj bi na sjevernoj strani Trga trebale biti građene samo dvokatnice. Zastupstvo je, naime, odlučilo »da se u onom slučaju ukoliko se nadje više vlasnika koji jedan uz drugog kuće imaju, te koji bi bili voljni graditi trokatne kuće, da im se to dozvoli«⁵⁴ (sl. 12, 13).

Rasprava u Gradskoj skupštini nije se prvi put dotaknula problema izgradnje sjeverne strane Trga bana Jelačića. Koji princip usvojiti pri podizanju zgrada u tom dijelu Zagreba raspravljalo se već niz godina. Još 1875. godine gradski je inženjer Rupert Melkus izradio projekt prema kojemu bi se na sjevernoj strani Trga trebala podići skupina od 12 zgrada istovjetnoga neorenesansnog pročelja (sl. 14) protiv kojega je oštro ustao Iso Kršnjavi, nazivajući je kasarnom, upozoravajući da će trg »izgledati kao krezuba baba« i pitajući se »odkud se taj prokleti styl francuske renaissance i to takve renaissance mansardami u nas uvukao.«⁵⁵ Kada su

14. Rupert Melkus, Projekt za izgradnju sjeverne strane Trga bana Jelačića, 1875. (HR-DAZG-857, Zbirka Ivana Ulčnika, sign. 511) *Rupert Melkus, project for the buildings on the north side of Ban Jelačić Square, 1875*

1880. godine, nekoliko mjeseci prije potresa, aktualizirani ti planovi, Kršnjavi je objavio vrlo opširan tekst u kojemu se tomu ponovno oštro usprotivio, a sve s ciljem da unese raznolikost u zagrebačku arhitekturu i spriječi da se glavni gradski trg (prema njegovu mišljenju) upropasti: »Jelačićev trg ostat će uvijek srcem i pravim središtem grada, ovdje se križaju putevi iz Gornjeg grada, Kaptola, Laške ulice, itd., na tom je trgu promet velik, na tom trgu stoji do sad najbolji kiparski spomenik naše ciele domovine.« S obzirom na njegovu veliku važnost isticao je »Jelačićev trg ima se dograditi«, no držao je kako nije dobro da se pusti svakoga da gradi kako ga je mila volja jer Zagrepčani nisu »još toliko estetično odgojeni«. Dakle, slagao se s time da gradske vlasti trebaju utjecati da se na trgu »sagradi red uzornih privatnih kućah u najam, kojih u Zagrebu istinu vrlo malo ima« te da se ustanovi stil prema kojemu se treba graditi, no istodobno je inzistirao da se ostavi »svakoj kući svoj individualitet uz više umjetničko jedinstvo svih kućah. (...) Valjalo bi dakle utanačiti styl, kojim bi se kuće graditi imale, pak bi se imali shodni koraci učiniti, da si grad dobavi u istinu liepih osnovah. O načinu, kako bi grad došao do najbolje osnove, bit će raznih mnijenjah, jedni će možebiti zagovarati natječaj, drugi da se osnova naruči kod pouzdana umjetnika. Mi u tom pogledu nećemo zagovarati ni jedno ni drugo, nam je samo do toga stalo, da se grad dobavi umjetnički valjanoga narisa u slučaju, koji je toli važan i znamenit za cielei razvoj našega grada.«⁵⁶

Čini se kako su Kršnjavijeve argumente dijelom prihvatile gradske vlasti jer početkom ožujka 1881. godine, a u vezi gradnje kuće Baumgärtner, *Narodne novine* javljaju da se odustalo od osnove prema kojoj bi sve kuće sačinjavale oblik jedne jedinstvene palače »te će sada biti slobodno svakomu po vlastitu ukusu natjecati se u graditeljskoj dekoraciji, što su već i prije nekoji vještaci zagovarali.«⁵⁷ Nešto kasnije iste godine inženjer Aleksander Seć izradio je u sklopu Gradskog građevnog ureda četiri skice, odnosno projekta, koje su predviđale da se na trgu podigne 11 neorenesansnih zgrada koje bi bile različite, no istodobno bi imale srodna rješenja pročelja kako bi se stvorila harmonična cjelina. Karakterizirala ih je jednostavnost dekoracije čime se pokazivalo, kako

se ističe u onodobnome zagrebačkom tisku, da se ne srame pokazati svojim izgledom da su najamne zgrade.⁵⁸ Nažalost, taj projekt nije bilo moguće pronaći za potrebe ovoga teksta. Čini se da je njime bilo predviđeno da sve kuće na trgu imaju mansarde koje su na kraju 1881. godine dodane na već izgrađenu Baumgärtnerovu kuću.⁵⁹ Prvotno ih, sudeći prema sačuvanoj fotografiji nastaloj vjerojatno ujesen 1881. godine, nije imala.

Iako su se Sećovi projekti dijelom oslanjali na Kršnjavijeve preporuke, prvi hrvatski povjesničar umjetnosti oštro je ustao protiv njih, vjerojatno smatrajući kako taj gradski inženjer nije dovoljno kvalificiran za tako važan posao. Na Sećove se projekte obrecnuo čak i kada je pisao putopis iz Mađarske u kasno ljeto 1881. godine. Opisujući kanoničke *kućetine* uz katedralu u Ostrogonu, napomenuo je, naime, da izgledaju »od prilike onako kako će izgledati po osnovi g. Seća sjeverna fronta Jelačićeva trga.«⁶⁰ I u pismu Prvostolnom kaptolu s kraja 1881. godine, povezano s planovima o izgradnji kanoničkih kurija, dotaknuo se projekta za Jelačićev trg, nastojeći istaknuti da se u zagrebačkoj arhitekturi ponovno krenulo pogrešnim smjerom, kao što je bio slučaj kada se odlučilo graditi na prostoru Vlaške ulice ispred nadbiskupskog dvora: »Pogreška učinjena prije 100 godina da su pred nadbiskupsku palaču dozvolili graditi kućarice evo sad se osvećuje, cielei lik sadanje Strossmayerove promenade za uvijek je izkvaren, a ogromna kasarna koju na Jelačićevom trgu grade i opet će biti taka pogriješka.«⁶¹

Dakako, nisu svi bili istoga mišljenja. U *Narodnim novinama* se isticalo, nažalost od nepotpisanoga autora, da treba poticati da se Jelačićev trg sagradi »nizom jednakih, krasnih sgrada«.⁶²

Bez obzira na različite stavove intelektualne elite grada, iza svih tih nastojanja ležala je težnja za monumentalizacijom trga, jer se smatralo da s obzirom na svoj značaj nije dovoljno reprezentativan (»...malo je i koji trg tako nagrđen kućami kao što Jelačićev na sjevernoj njegovoj strani. Onaj red kućah, što Jelačićev trg opasuju sa sjevera, ne bi bio na čast ni najmanjemu gradu u Hrvatskoj i s toga je obća želja da se te kuće uklone, da ustupe mjesta glavnoga grada i glavnoga trga

15. Trg bana Jelačića oko 1910. godine (Zbirka razglednica mr. sc. Ivana Bogavčića, Zagreb)
Ban Jelačić Square around 1910

dostojnim sgradam.«),⁶³ pa ga je stoga potrebno pregraditi »do pravog i dostojnog stepena glavnoga grada.«⁶⁴

Pripreme za gradnju kuće Baumgärtner probudile su nadu da će sjeverna strana Trga bana Jelačića biti vrlo brzo potpuno izgrađena prema novome građevnom pravcu, koji je bio za četiri hvata pomaknut prema jugu.⁶⁵ Isticalo se da će se drugi kućevlasnici povesti za Baumgärtnerima jer će njihove kuće trpjeti štetu stoga što su povučene previše prema sjeveru u odnosu na središte trga,⁶⁶ a osim toga da će ih potaknuti porazna rasterećenja i dobivanje dijela zemljišta, pa bi za dvije ili tri godine mogao biti izgrađen novi niz kuća, a najduže za deset godina.⁶⁷ Naime, Grad je, kako bi potaknuo što bržu izgradnju sjeverne strane Trga bana Jelačića, odlučio da se samo do 1884. godine investitorima novih zgrada besplatno ustupi dio površine trga, do nove građevne linije. Tu će odredbu, međutim, dokinuti krajem 1881. godine Zemaljska vlada koja je zatražila od Grada da se ne postavlja vremenski rok do kada će se zemljište besplatno dodjeljivati.⁶⁸

Možda je to i presudilo da se ambiciozni planovi o izgradnji trga nisu brzo ostvarili. Tijekom 1880-ih, nakon što je Baumgärtner 1881. godine kupio susjednu kuću obitelji Wasserthal i na nju prema istoku proširio svoju palaču,⁶⁹ na sjevernoj strani trga kuće će podići samo obitelji Gavella i Pongratz. Izgradnja novih palača trajat će naposljetku od 1906. do 1908. godine, kada je uklonjena posljednja zgrada iz prve polovine 19. stoljeća i sagrađena kuća Fedora Sergija Poppovića (sl. 15).⁷⁰ Prema Melkusovu će projektu djelomič-

no biti podignuta samo Baumgärtnerova kuća, a Kršnjavijeve želje na kraju će se u cijelosti ispuniti (čini se prvenstveno jer je tako dugo trajala izgradnja kuća na sjevernoj strani Trga) i svaka će zgrada dobiti svoje posebno pročelje i druga individualna obilježja.

Građevinska aktivnost u Zagrebu tijekom 1881. godine

Dok se nadanja o brzom izgradnji sjeverne strane Jelačićeva trga nisu ispunila, u ostalim dijelovima grada gradilo se tijekom 1881. godine vrlo intenzivno. Uz popravljana i dogradnje zgrada koje su stradale u potresu (nadbiskupskog dvora, sjemeništa, kanoničkih i prebendarskih kurija, brojnih građanskih palača po Gornjem i Donjem gradu te na Kaptolu, crkava, kapela i sinagoge), izgrađen je i cijeli niz potpuno novih građevina, kako na mjestu onih stradalih u potresu (kaptolska kurija na Kaptolu br. 6, Kuća Prister na južnoj strani Trga bana Jelačića)⁷¹, tako i novih zgrada na još neizgrađenim parcelama uglavnom po Donjem gradu.

U Dugoj ulici Prva hrvatska štedionica podigla je tako svoju monumentalnu neorenesansnu palaču po projektu Janka Josipa Grahora,⁷² započela se graditi zgrada Evangeličke crkvene općine u Gundulićevoj,⁷³ Klotilda Buratti pregradila je i dogradila svoju palaču (*Dverce*) u neorenesansnom stilu,⁷⁴ a Kolo i Sokol učinili su prvi važan korak u realizaciji zajedničke palače.⁷⁵ Od novih javnih zgrada najveća je pak

16. Uklanjanje kuće Emanuela Pristera (Trg bana Jelačića / Praška ulica) nakon potresa 1880. (MKRH inv. br. 994, neg.)
Demolition of Emanuel Prister's house (Ban Jelačić Square / Praška Street) after the earthquake of 1880

bila nova zgrada Tvornice duhana u današnjoj Klaićevoj ulici koju je, zahvaljujući kreditu, podizalo zagrebačko Gradsko poglavarstvo.⁷⁶ Velika se pažnja obraćala i na korake koji su poduzimani u izgradnji nove zgrade Hrvatskoga narodnog kazališta, koja se tada planirala podići na zemljištu Jelačićeve zaklade uz Ilicu,⁷⁷ no do čije realizacije ipak neće doći još godinama.

Nove zgrade podizane su posvuda po gradu, u Prilazu, u Preradovićevoj, Gajevoj, Berislavićevoj, Gundulićevoj, Kukovićevoj, Palmotićevoj, Jurišićevoj, Skalinskoj, Vlaškoj ulici, na Ciglani.⁷⁸ Teško je i pobrojati sve članke u kojima se pisalo o gradnjama jer sve su zagrebačke novine, a osobito *Narodne novine* i *Agramer Zeitung* budno pratile svaku, pa i najmanju novogradnju i dogradnju.

Početak gradnje novih palača u središtu grada isprva je, u proljeće 1881. godine, stidljivo budio nade da će se razvoj Zagreba nastaviti i »da jesenska katastrofa nije, kako smo se bojali, ustavila poljepšavanje grada novimi gradnjama.«⁷⁹ Dok su trajala podrhtavanja tla »tad je bilo zavlдало mnenje da je budućnosti Zagreba odzvonilo, da tu katastrofu neće preboljeti bez ubitačnih posljedica. Milioni forinti bjehu upropašćeni; banke i štedione u obsadi od ljudi, koji bezodvlačno tražiše svoje glavnice dok još ima gdje što gotovine... Mislilo se onih kobnih dana, da se neće buduće godine niti jedna nova kuća zidati, pa koliko tisuća ruku rade ljetos na novih sgradah!«⁸⁰ U ljeto se, međutim, posve promijenila percepcija budućnosti Zagreba: »Pa ipak nije Zagrebu odzvonilo, nije ga uništio taj nesretni događaj, on je živ i živit će vjekoma. Zagreb, celokupnomu narodu simpatičan ima

veliku kulturnu misiju, on nesmiye propasti, jer mu je Bog odredio da bude u njemu vječna luč prosvjete za hrvatski narod.«⁸¹

Kako se ide prema sredini 1881. godine, s porastom optimizma sve se više zaboravlja koliko su investitori početkom iste godine smatrani »patriotičnima« i javljaju se prve kritike rješenja novih palača. Već je navedeno kako se svima nisu svidjele Bolléove kurije i zgrade s fasadnom opekom, a oštro je kritizirano i oblikovno rješenje pročelja nove kuće Emanuela Pristera na uglu Trga bana Jelačića i Praške ulice.⁸² Staru je zgradu vlasnik morao srušiti zbog oštećenja u potresu, a novoj je pročelja izveo po istome projektu po kojemu je sagrađena njegova druga zgrada u središtu grada, poznata dvokatnica Franje Kleina u Ilici 12.⁸³ Te su kuće, prije nego što su uglovnici Trg/Praška 1920-ih pročelja potpuno preobražena u stilu međuratnoga moderniziranog neoklasicizma, predstavljale rijedak primjer u zagrebačkom historicizmu gdje su dvije zgrade izvedene prema gotovo identičnom projektu. Moguće je da je za tim rješenjem Prister posegnuo kako bi uštedio, jer je bio među rijetkim zagrebačkim kućevlasnicima koji je morao u cijelosti ukloniti svoju zgradu i to još prostranu ugaonu dvokatnicu (sl. 16, 17).

U stilskom smislu zagrebačku arhitekturu toga vremena karakterizirala je izrazita raznolikost. U stambenoj i stambeno-poslovnoj arhitekturi prevladavala je neorenesansa, no korišteni su i razni drugi neostilovi što je izazivalo prijepore među zagrebačkim građanima. »O ukusu gradnja razno se sudi; jedni hvale franzesku renesansu, drugi opet germanski slog, neki klasičnu talijansku arhitekturu, a nekoji bi rado

17. Trg bana Jelačića oko 1910. s novom kućom Emanuela Pristera (Trg bana Jelačića/Praška ulica) podignutom 1881. godine (Zbirka razglednica mr. sc. Ivana Bogavčića, Zagreb)

Ban Jelačić Square around 1910 with the new house of Emanuel Prister (Ban Jelačić Square / Praška Street) erected in 1881

ne samo crkve nego i sve kuće zidati u gotičkom slogu. Tako je i o gradnjah u Zagrebu prema različitom obrazovanju ukusa različito i prosudjivanje, i što se obćinstvu vanredno dopada, tomu će mnogi strukovnjaci sa svoga osobnoga gledišta prigovarati. Medjutim su sva ta različita mnenja svakako znameniti pojav probudjenoga ukusa za ljepšu gradnju, te se već i na najmanjoj kući gleda da ures pročelja bude čim prijazniji.«⁸⁴ Proizvod je to bio na prvome mjestu već spomenutih nastojanja Ise Kršnjavoga za uvođenjem raznolikosti u zagrebačku arhitekturu, kao i doseljavanja u zadnjih nekoliko godina cijeloga niza vještih arhitekata i graditelja iz raznih dijelova Europe, kao što su Herman Bollé, Kuno Waidmann, Gjuro Carnelutti, te povratka sa školovanja domaćih graditeljskih snaga. Temelji za početak novoga razdoblja u povijesti zagrebačke arhitekture time ne samo da su bili postavljeni, nego se na njima već naveliko gradilo.

Urbanistički zahvati

Proširivanje ulica i trgova te općenito otvorenih prostora unutar gradova strategija je koja je u obnovi naselja nakon potresa, kako bi se ljudi imali gdje skloniti u slučaju ponavljanja te prirodne katastrofe, mnogo puta tijekom povijesti primijenjena, kako pokazuje slučaj Dubrovnika nakon potresa 1667., Catanije nakon 1693. ili Lisabona nakon 1755. godine.⁸⁵ Nešto slično pokušalo se primijeniti u određenoj mjeri i u Zagrebu, sudeći bar po brojnim napisima u tisku.

Potreba provođenja urbanističkih zahvata, odnosno ispravljanja i proširivanja postojećih nepravilnih ulica i trgova,

istaknuta je u brojnim tekstovima objavljenima krajem 1880. i tijekom 1881. godine, no malo je toga realizirano, osobito u starijemu dijelu grada.

Nekoliko je ključnih točaka na koje se usredotočio tisak. Osobita se pažnja pridavala uglu Bakačeve i Vlaške gdje su dvije susjedne zgrade, Kaptolska ubožnica i kuća Pogorelec, zbog oštećenosti morale biti uklonjene (sl. 18). Kako se radilo o uglu koji je učestalo bio preopterećen prometom i

18. Rušenje kaptolske ubožnice i kuće Pogorelec na uglu Vlaške i Bakačeve ulice, 1880. (foto: Hermann Fickert, 1880., *Slike zagrebačkog potresa od 9. studenoga 1880.*, br. 29, MGZ II-9842)

Demolition of the Kaptol almshouse and the Pogorelec house at the corner of Vlaška and Bakačeva streets, 1880

19. Pogled na Bakačevu ulicu nakon djelomičnog proširenje ulice na spoju s Vlaškom i ponovne izgradnje kuće Pogorelec; razglednica prikazuje situaciju s prijelaza iz 19. u 20. stoljeće (Zbirka razglednica mr. sc. Ivana Bogavčića, Zagreb)

View of Bakačeva Street after the partial widening of the street at the junction with Vlaška Street and the reconstruction of the Pogorelec house; the postcard shows the state at the turn of the 20th century

20. Katarinski trg u Gornjem gradu s novim pročeljem crkve svete Katarine, izvedenim 1881. godine (Zbirka razglednica mr. sc. Ivana Bogavčića)

St Catherine's Square in the Upper Town with the new front of St Catherine's church, rebuilt in 1881

k tome vrlo nepravilan, više je puta izražena nada da neće doći do ponovnog podizanja spomenutih zgrada kako zbog prometnih razloga, tako i zbog ljepote grada.⁸⁶

Nadalje, osobito se prigovaralo izgledu župnog dvora uza svetu Mariju na Dolcu čije bi rušenje (koje bi trebao provesti grad) oslobodilo bočni ulaz u crkvu i proširilo prostor postojeće tržnice za mlijeko i mliječne proizvode.⁸⁷ »Popravak one čudnovate arhitekture i nakaze od kuće stajao bi toliko, koliko i nova sgrada, a ondje je upravo potreban veći prostor i radi pogibeljih kakove smo ovih danah užasom doživjeli.«⁸⁸ Kuće nepravilnih uglova, osim što su smatrane estetski neprihvatljivima, smatrale su se neotpornijima na potrese, kao i one zgrade koje nisu u nizu.⁸⁹ Pri sanaciji grada i novoj izgradnji nastojalo se "ispraviti" takva mjesta u gradskoj slici: »Sada je vrijeme, gdje se može i mora sve iztriebiti, što je trulo i na putu prometu, zdravlju i ljepoti.«⁹⁰

I jedan od razloga zbog kojega se planiralo rušenje postojećih kuća na sjevernoj strani Trga bana Jelačića i podizanje novih prema novom građevnom pravcu bio je njihov nepravilan položaj, odnosno jer im »linija u kojoj stoje jest grbava.« Kako se građevni pravac pomaknuo prema sredini trga, gubio se dio otvorenog prostora, što su, međutim, mnogi tumačili kao suprotan potez onima koji su uobičajeni u europskim gradovima, a koji su težili da se trgovci što više povećaju.⁹¹

Javila se čak ideja i da Trg svete Katarine treba biti pravilniji (»Nepravilnost celog trga morat će se takodjer po kojoj novoj ukusnoj osnovi popraviti, jer je sada u istinu ciela razina zlo izvedena.«),⁹² no ništa na tom polju nije dalje učinjeno.

Za veće urbanističke zahvate u središtu Zagreba nije, naime, tada bilo sredstava, pa se naposljetku najveći broj predloženi zahvata nije realizirao. Nije doduše ponovno izgrađena kaptolska ubožnica, pa se donekle jesu proširile i Bakačeva ulica i Vlaška na svojem spoju (kako se može vidjeti i danas), no zato jest kuća Pogorelec (sl. 19).⁹³ Dio župnog dvora uz crkvu na Dolcu bio je srušen, da bi bio ponovno izgrađen, jednako nepravilno.⁹⁴ Među uspješno provedene ideje može se ubrojiti gradnja uglovnice Vilima Schwarza koja je iskorištena kako bi se donekle proširila ulica Krvavi most, odnosno njezin spoj s Dugom ulicom.⁹⁵ Nadalje, u nešto većemu broju ispravljani su pravci novi(ji)m ulicama, koje nisu bile gusto izgrađene, Draškovićevoj, Jurišićevoj⁹⁶ i Medulićevoj,⁹⁷ dok je Vlaška, usprkos brojnim inicijativama za njezinu pregradnju,⁹⁸ ostala velikim dijelom kakva je bila i prije potresa.

Iako se većina planova za urbanističko "dotjerivanje" Zagreba iz vremena nakon potresa nije realizirala, na kraju je ipak imala jedan značajan rezultat. Molba Gradskog poglavarstva Zemaljskoj vladi da se dopusti korekcija građevne linije na Kaptolu povezano s izgradnjom kurije na Kaptolu

6, potaknula je hrvatske vlasti da zatraže od grada izradu nove Regulatorne osnove grada,⁹⁹ i to vrlo ultimativno, s napomenom da se takve korekcije kakve su iznimno dozvoljene na Kaptolu, više neće dopuštati.¹⁰⁰ Potres je, dakle, predstavljao važan poticaj za izradu nove Regulatorne osnove koja je dovršena, kako je dobro poznato, 1887. godine i koja će predstavljati temelj daljnjega razvitka grada u cjelini, a osobito njegova središta, Donjega grada.¹⁰¹

Zaključak

Prva obljetnica potresa 9. studenoga 1881. godine obilježena je u Zagrebu vrlo svečano – posvetom novoga pročelja crkve svete Katarine na Gornjemu gradu (sl. 20).¹⁰² Velik dio stradalih građevina, s izuzetkom katedrale i drugih većih crkava (franjevačke, svete Marije na Dolcu itd.), do toga je trenutka bio u većoj ili manjoj mjeri saniran. Dakako, nije

bilo sve savršeno. Dio vlasnika koji nije imao sredstava da svoje građevine obnovi, vratio se u oštećene domove, a i dio zgrada koji se planirao srušiti na kraju je samo “pokrpan”.¹⁰³

Iako je strah od ponavljanja katastrofe i dalje postojao, suđeci po stalnim izvještajima o podrhtavanjima tla, krajem 1881. godine postalo je već jasno kako ne samo da razvoj grada nije zaustavljen, nego da se ubrzava. Odras velikog optimizma koji se probudio predstavlja i odluka Gradskog poglavarstva o podizanju zajma od čak četiri milijuna forinti za razne gradnje. »Ta liepa svotica opredieljena je u tu svrhu, da glavni grad hrvatske zemlje postane gradom u modernom smislu sa svimi uredbami civilizacije, kao što su palače za školstvo, liepe ceste na sve strane, tržni triemovi, cieli sistem kanalizacije u svrhe zdravlju i radi pogibelji od poplave, za vojarne svakoga oružja u velikom stilu, za novu plinaru, itd.«¹⁰⁴ Iako će trebati desetljeća da se sve te planirane gradnje realiziraju, nesumnjivo je da je potres 9. 11. 1880. imao ulogu katalizatora promjena u povijesti arhitekture i urbanog planiranja u Zagrebu.

Bilješke

* Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom IP-2018-01-9364 *Umjetnost i država u Hrvatskoj od prosvjetiteljstva do danas*.

1
Neposredno nakon potresa 1880. godine o stradavanju građevina u Zagrebu objavljene su brojne knjige koje su predstavljale ishodišne točke ovoga članka: *Užasni dani Zagreba: crtice o zagrebačkom potresu sbivšem se 9. studenoga i sljedećih dana god. 1880.*, Zagreb, 1880.; *Die Schreckenstage Agrams. Auszüge aus den Berichten der "Agramer Zeitung" über das Erdbeben in Agram vom 9. November und die folgenden Tage*, Zagreb, 1880.; JOSIP TORBAR, *Izvjeshće o zagrebačkom potresu 9. studenoga 1880.*, Djela JAZU, Knjiga I., Zagreb, 1882.; MAX HANTKEN VON PRUDNIK, *Das Erdbeben von Agram im Jahre 1880., Bericht an das K. ung. Ministerium für Ackerbau, Industrie und Handel*, Budapest, 1882.; FRANZ WÄHNER, *Das Erdbeben von Agram am 9. November 1880.*, Aus dem LXXXVIII. Bande der Sitzungsber. der kais. Akademie der Wissenschaften, I. Abth., Wien, Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1883. Tijekom 20. i početkom 21. stoljeća potresom u Zagrebu su se, između ostalih, bavili brojni autori: GJURO SZABO, *Stari Zagreb*, Zagreb, Spektar – Znanje, 1971., 131–133; FRANJO BUNTAK, *Prije sto godina (1880) zadesio je Zagreb snažan potres*, *Kaj*, 4 (1980.), 25–34; VANDA LADOVIĆ – NADA PREMIERL, *Potres 1880. i izgradnja Zagreba*, Zagreb, Muzej grada Zagreba, 1981.; IVAN KAMPUŠ – IGOR KARAMAN, *Tisućljetni Zagreb*, Zagreb, Školska knjiga, 1994., 215; FRANJO BUNTAK, *Povijest Zagreba*, Zagreb, Nakladni zavod Maticе hrvatske, 1996., 774; ŽELJKO HOLJEVAC, *Temelji modernizacije, u: Povijest grada Zagreba. Knjiga 1. Od prethistorije do 1918.* (ur. Ivo Goldstein – Slavko Goldstein), Zagreb, Novi Liber, 2012., 298–349 (346–347).

2
Rezultati popisa žiteljstva, *Narodne novine*, br. 57, 11. 3. 1881., 1–2.

3
Potres od 9. studenoga 1880., *Obzor*, br. 259, 11. 11. 1880., 1–2.

4
FERDO ŠIŠIĆ, *Korespondencija Rački – Strossmayer*, Knjiga II, Zagreb, JAZU, 1929., 338, Franjo Rački biskupu Strossmayeru, Zagreb, 29. 11. 1880.

5
Potres, *Obzor*, br. 266., 19. 11. 1880., 2; Isto, na njemačkom jeziku: *Erdbeben, Agramer Zeitung*, br. 266, 18. 11. 1880., 1–2.

6
JOSIP TORBAR (bilj. 1), 3.

7
Potres u Zagrebu, *Obzor*, br. 258, 10. 11. 1880., 2.

8
O potresu, *Narodne novine*, br. 262, 15. 11. 1880., 4.

9
O potresu, *Narodne novine*, br. 269, 23. 11. 1880., 2.

10
Erdbeben, Agramer Zeitung, br. 262, 14. 11. 1880., 1–2.

11
Potres, *Obzor*, br. 263, 16. 11. 1880., 2.

12
Zagrebačke crtice, *Narodne novine*, br. 271, 25. 11. 1880., 3.

13
Zagrebačke crtice, *Narodne novine*, br. 276, 1. 12. 1880., 2.

- 14
Potres, *Obzor*, br. 272, 26. 11. 1880., 1880., 1–2.
- 15
Zagrebačke crtice, *Narodne novine*, br. 142, 24. 6. 1881., 4.
- 16
Zur Bauthätigkeit, *Agramer Zeitung*, br. 140, 22. 6. 1881., 2–3.
- 17
Kako se u Zagrebu gradi?, *Obzor*, br. 265, 18. 11. 1880., 2.
- 18
Erdbeben, *Agramer Zeitung*, br. 17, 22. 1. 1881., 2; O potresu, *Narodne novine*, br. 269, 23. 11. 1880., 2.
- 19
O potresu, *Narodne novine*, br. 262, 15. 11. 1880., 4.
- 20
Zagrebačke crtice, *Narodne novine*, br. 271, 25. 11. 1880., 3.
- 21
Die Nützlichkeit des Betonbaues auf dem unruhigen Boden Agrams, *Agramer Zeitung*, br. 73, 31. 3. 1881., 1–2.
- 22
Ein Gang durch Agram, *Agramer Zeitung*, br. 116, 21. 5. 1881., 3.
- 23
Zagrebačke crtice, *Narodne novine*, br. 276, 1. 12. 1880., 2.
- 24
Zagrebačke crtice, *Narodne novine*, br. 276, 1. 12. 1880., 2.
- 25
Novi ures grada Zagreba, *Narodne novine*, br. 51, 4. 3. 1881., 2.
- 26
Ein Stück Alt-Agram, *Agramer Zeitung*, br. 5, 8. 1. 1881., 3.
- 27
Okružnica biskupa Strossmayera, *Obzor*, br. 274, 29. 11. 1880., 1; O potresu, *Narodne novine*, br. 275, 30. 11. 1880., 2; Erdbeben, *Agramer Zeitung*, br. 277, 1. 12. 1880., 2–3.
- 28
Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-804, Osobni fond Ise Kršnjavog, kut. 4, biskup Strossmayer Isi Kršnjavome, Đakovo, 19. 11. 1880.
- 29
Y., O patronatskih dužnosti, III., *Narodne novine*, br. 290, 18. 12. 1880., 1.
- 30
Prof. Dr. I. K. [ISO KRŠNJAVI], Die drei Wiener Vorträge über das Erdbeben, *Agramer Zeitung*, br. 282, 7. 12. 1880., 1–2.
- 31
Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (HR-AHAZU), Ostavština Franje Račkog, Pisma drugih upućena raznim adresatima, br. 39, Kršnjavi u ime Društva umjetnosti Prvostolnom kaptolu zagrebačkom, Zagreb, 25. 12. 1881.
- 32
RUDOLF FALB, Wie soll zukünftig in Agram gebaut werden, *Agramer Zeitung*, br. 296, 24. 12. 1880., 2.
- 33
Više o tome u: DRAGAN DAMJANOVIĆ, Herman Bollé i obnova građevina zagrebačkog Stolnog kaptola nakon potresa 1880. godine, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 34 (2010.), 131–148, 134–140; DRAGAN DAMJANOVIĆ, Polychrome Roof Tiles and National Style in Nineteenth-century Croatia, *Journal of the Society of Architectural Historians*, 70/4 (2011.), 466–491, 480–482; DRAGAN DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb, Leykam international – Muzej za umjetnost i obrt, 2013., 391–400; DRAGAN DAMJANOVIĆ, Iso Kršnjavi i arhitektura historicizma u Hrvatskoj, u: Ivana Mance – Zlatko Matijević (ur.), *Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj. Zbornik radova znanstvenog skupa*, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti – Hrvatski institut za povijest, 2015., 240–256, 242–248.
- 34
Gradnje u Zagrebu, *Narodne novine*, br. 207, 12. 9. 1881., 2.
- 35
Gradnje u Zagrebu, *Narodne novine*, br. 130, 9. 6. 1881., 2–3.
- 36
Zagrebačke crtice, *Narodne novine*, br. 12, 17. 1. 1881., 3.
- 37
O gradnjah na Jelačićevu trgu, *Narodne novine*, br. 49, 2.3. 1881., 2.
- 38
Potres od 9. studenoga 1880., *Obzor*, br. 261, 13. 11. 1880., 3; O potresu, *Narodne novine*, br. 262, 15. 11. 1880., 4.
- 39
Potres od 9. studenoga 1880., *Obzor*, br. 261, 13. 11. 1880., 3.
- 40
Erdbeben, *Agramer Zeitung*, br. 261, 13. 11. 1880., 2–3.
- 41
Budimo jaki, *Obzor*, br. 262, 15. 11. 1880., 1.
- 42
Erdbeben, *Agramer Zeitung*, br. 269, 22. 11. 1880., 1–2.
- 43
O potresu, *Narodne novine*, br. 275, 30. 11. 1880., 2.
- 44
DRAGAN DAMJANOVIĆ, *Vila Živković-Adrowski-Lubienski*, Zagreb, Obitelj Bračun, 2016., 64–65.
- 45
Novi ures grada Zagreba, *Narodne novine*, br. 51, 4. 3. 1881., 2.
- 46
Novi ures grada Zagreba, *Narodne novine*, br. 51, 4. 3. 1881., 2. O kući Ljudevita Vranyczanyja više u: MARINA BAGARIĆ, Arhitekt Otto von Hofer i plemićka obitelj Vranyczany-Dobrinović, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 37 (2013.), 145–158, 150–152.
- 47
Gradsko zastupstvo zagrebačko, *Narodne novine*, br. 43, 23. 2. 1881., 3.
- 48
O gradnji kuće već sredinom veljače počinju javljati zagrebačke novine. Zur Bauthätigkeit, *Agramer Zeitung*, br. 35, 14. 2. 1881., 3.
- 49
Iz govora gradonačelnika Matije Mrazovića na Gradskoj skupštini od 22. 2. 1881. Gradsko zastupstvo zagrebačko, *Narodne novine*, br. 43, 23. 2. 1881., 3.
- 50
O potresu, *Narodne novine*, br. 262, 15. 11. 1880., 4.

- 51
Potres, *Obzor*, br. 267, 20. 11. 1880., 2.
- 52
Zagrebačke crtice, *Narodne novine*, br. 76, 4. 4. 1881., 3.; MARINA BAGARIĆ (bilj. 46), 151.
- 53
Citirani navodi preuzeti su iz: Sjednica gradskoga zastupstva, *Obzor*, br. 43, 23. 2. 1881., 2–3. Isto i u: Gradsko zastupstvo zagrebačko, *Narodne novine*, br. 43, 23. 2. 1881., 3; Gemeinderath. Sitzung vom 22. Februar, *Agramer Zeitung*, br. 43, 23. 2. 1881., 3.
- 54
Državni arhiv u Zagrebu, HR-DAZG-4, GPZ, Zapisnici sjednica Gradskoga zastupstva, sign. PRS 118, 1880.–1883., Zapisnik skupštine zastupstva od 22. 2. 1881., § 4.
- 55
Iso Kršnjavi Lacku Mrazoviću, Rim, 6. 3. 1875. i Iso Kršnjavi Lacku Mrazoviću, Rim, 21. 3. 1875., prema VLADIMIRA TAGLIA-KELEMEN, Pisma Izidora Kršnjavoga 1874. – 1878., *Radovi Arhiva JAZU*, 2 (1973.), 157–220, 194–197; isto i u: OLGA MARUŠEVSKI, *Iso Kršnjavi kao graditelj*, Zagreb, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, 1986., 227–230; OLGA MARUŠEVSKI, *Od Manduševca do Trga Republike*, Zagreb, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, 1987., 44–47; DRAGAN DAMJANOVIĆ (bilj. 33, 2013.), 571–574; SNJEŠKA KNEŽEVIĆ, *Zagrebački povijesni trgovi, parkovi i neke ulice*, Zagreb, ArTresor naklada, 2020., 345–346.
- 56
[ISO KRŠNJAVI], “Non quis sed quid”: Dogradnja Jelačićevog trga, *Narodne novine*, br. 45, 25. 2. 1880., 4.
- 57
O gradnjah na Jelačićevu trgu, *Narodne novine*, br. 49, 2.3. 1881., 2.
- 58
Die Nordfront des Jelačićplatzes, *Agramer Zeitung*, br. 92, 23. 4. 1881., 2.
- 59
Zur Bauthätigkeit, *Agramer Zeitung*, br. 226, 4. 10. 1881., 3.
- 60
K. [ISO KRŠNJAVI?], Listovi iz Magjarske, I., *Narodne novine*, br. 207, 12. 9. 1881., 5.
- 61
HR-AHAZU, Ostavština Franje Račkog, Pisma drugih upućena raznim adresatima, br. 39, Kršnjavi u ime Društva umjetnosti Prvostolnom kaptolu zagrebačkom, Zagreb, 25. 12. 1881.
- 62
M., O poljepšanju grada Zagreba, *Narodne novine*, br. 66, 22. 3. 1881., 1–2.
- 63
M., O poljepšanju grada Zagreba, *Narodne novine*, br. 66, 22. 3. 1881., 1–2.
- 64
O gradnjah na Jelačićevu trgu, *Narodne novine*, br. 49, 2.3. 1881., 2.
- 65
OLGA MARUŠEVSKI (bilj. 55, 1987.), 44.
- 66
O gradnjah na Jelačićevu trgu, *Narodne novine*, br. 49, 2.3. 1881., 2.
- 67
O gradnjah u Zagrebu, *Narodne novine*, br. 63, 18. 3. 1881., 3.
- 68
Sjednica gradskoga zastupstva, *Narodne novine*, 280, 7. 12. 1881., 4; Skupština gradskoga zastupstva, *Obzor*, br. 70, 7. 12. 1881., 2–3; Gemeinderath. Sitzung vom 6. Dezember, *Agramer Zeitung*, 280, 7. 12. 1881., 2.
- 69
K poljepšanju grada Zagreba, *Narodne novine*, br. 92, 23. 4. 1881., 3. Kuća Wasserthal se spominje nekad i kao kuća Alt. Zur Bauthätigkeit, *Agramer Zeitung*, br. 187, 17. 8. 1881., 2.
- 70
OLGA MARUŠEVSKI (bilj. 55, 1987.), 63.
- 71
Zagrebačke crtice, *Narodne novine*, br. 89, 20. 4. 1881., 2–3.
- 72
Nove gradnje u Zagrebu, *Narodne novine*, br. 97, 29. 4. 1881., 2.
- 73
Gradnje u Zagrebu, *Narodne novine*, br. 130, 9. 6. 1881., 2–3.
- 74
Bauthätigkeit in Agram, *Agramer Zeitung*, br. 121, 28. 5. 1881., 2.
- 75
O gradnjah u Zagrebu, *Narodne novine*, br. 63, 18. 3. 1881., 3.
- 76
Städtische Bauten, *Agramer Zeitung*, br. 87, 16. 4. 1881., 2.
- 77
L. M. [LACKO MRAZOVIĆ], Osnova za novo kazalište, *Obzor*, br. 87, 16. 4. 1881., 1; L. M. [LACKO MRAZOVIĆ], Gradnja novoga kazališta, *Obzor*, br. 95, 27. 4. 1881., 1–2.
- 78
Zur Bauthätigkeit, *Agramer Zeitung*, br. 140, 22. 6. 1881., 2–3.
- 79
Nove gradnje u Zagrebu, *Narodne novine*, br. 54, 8. 3. 1881., 3.
- 80
Gradnje u Zagrebu, *Obzor*, br. 184, 10. 8. 1881., 3.
- 81
Gradnje u Zagrebu, *Obzor*, br. 184, 10. 8. 1881., 3.
- 82
Zur Bauthätigkeit, *Agramer Zeitung*, br. 198, 31. 8. 1881., 2.
- 83
K poljepšanju grada Zagreba, *Narodne novine*, br. 92, 23. 4. 1881., 3. Tvrdnje iz tiska potvrđuju razglednice i fotografije s prikazom te kuće.
- 84
Gradnje u Zagrebu, *Obzor*, br. 184, 10. 8. 1881., 3.
- 85
STEPHEN TOBRINGER, Earthquakes and Planning in the 17th and 18th Centuries, *Journal of Architectural Education*, 33/4 (1980.), 11–15.
- 86
Zagrebačke crtice, *Narodne novine*, br. 271, 25. 11. 1880., 3.

- 87
Zur Bauthätigkeit, *Agramer Zeitung*, br. 136, 17. 6. 1881., 1–2; Zur Bauthätigkeit, *Agramer Zeitung*, br. 139, 21. 6. 1881., 3.
- 88
Zagrebačke crtice, *Narodne novine*, br. 146, 30. 6. 1881., 4.
- 89
Erdbeben, *Agramer Zeitung*, br. 264, 16. 11. 1880., 1–2.
- 90
Zagrebačke crtice, *Narodne novine*, br. 271, 25. 11. 1880., 3.
- 91
H., O poljepšanju grada Zagreba, *Obzor*, br. 68, 24. 3. 1881., 1–2.
- 92
O gradnjah u Zagrebu, *Obzor*, br. 25, 14. 10. 1881., 3.
- 93
Zagrebačke crtice, *Narodne novine*, br. 146, 30. 6. 1881., 4.
- 94
Zur Bauthätigkeit, *Agramer Zeitung*, br. 189, 19. 8. 1881., 3.
- 95
Sjednica gradskoga zastupstva zagrebačkoga, *Narodne novine*, br. 224, 1. 10. 1881., 3.
- 96
Zur Stadtregulirung, *Agramer Zeitung*, br. 267, 22. 11. 1881., 3.
- 97
Stadtregulirung, *Agramer Zeitung*, br. 139, 21. 6. 1881., 3.
- 98
Zur Stadtregulirung, *Agramer Zeitung*, br. 267, 22. 11. 1881., 3; Aus der Lachischen Gasse, *Agramer Zeitung*, br. 56, 9. 3. 1882., 2–3.
- 99
Gemeinderath. Sitzung vom 15. September, *Agramer Zeitung*, br. 210, 15. 9. 1881., 2–3.
- 100
Sjednica gradskoga zastupstva, *Obzor*, br. 212, 15. 9. 1881., 3.
- 101
SNJEŠKA KNEŽEVIĆ, Urbanističke osnove Zagreba u doba modernizacije, *Peristil*, 62 (2019.), 21–39, 29–32.
- 102
Kirchliches, *Agramer Zeitung*, br. 256, 9. 11. 1881., 2–3.
- 103
Zur Bauthätigkeit, *Agramer Zeitung*, br. 189, 19. 8. 1881., 3.
- 104
Zagrebačke crtice, *Narodne novine*, br. 233, 12. 10. 1881., 2.

Summary

Dragan Damjanović

Zagreb After the Earthquake of November 9, 1880: Rebuilding and New Constructions in 1881

The paper analyses news from the Zagreb press and the archival sources (from institutions of the Croatian Provincial Government and the City of Zagreb) on how the damaged buildings were repaired immediately after the earthquake that struck Zagreb on November 9, 1880. The focus is on the intensity of construction activity and the issues that arose in relation to the construction and urban planning shortly after the natural disaster, during 1881.

As it was a strong earthquake, with a magnitude of 6.1–6.3 on the Richter scale, and as Zagreb was a small town with 28,360 inhabitants, almost no buildings were left undamaged and a considerable number of buildings had to be torn down partially or completely.

Due to the fear of new earthquakes, the damaged buildings were repaired primarily so as to strengthen them. Iron clasps were installed in walls and roofs, the intense use of iron beams, and the construction of thicker firewalls and gable walls, reinforced with pylons, was recommended. In addition to iron, concrete was now increasingly used in architecture. Numerous alterations and additions to the existing buildings, frequently of poor quality, were declared the main

culprit for the collapse of parts of buildings in the earthquake, as their structures could not withstand the weight of the added floors.

Floating staircases, which largely collapsed or became dangerous to use, proved to be a great problem, so after the earthquake they were reinforced with various types of iron beams or pillars, or were completely rebuilt. Another problem were the vertical decorations on the roofs of buildings, pedestals, sculptures, and balustrades, especially if they were not firmly attached with iron clamps to the structural parts. Although it was recommended to use them less, such decorations remained a specificity of Zagreb's architecture in the coming decades.

Part of the intellectual elite of Zagreb and Croatia, specifically the politician and first Croatian art historian Iso Kršnjavi and Josip Juraj Strossmayer, Bishop of Đakovo, realized that the natural disaster that had struck Zagreb was also an extraordinary opportunity for quality reconstruction and the future flourishing of the city. They believed that the earthquake had further emphasized the need to restore Zagreb's medieval monuments. Kršnjavi encouraged the use of decorations

attached to the construction, i.e. the construction of fronts made of façade bricks and wooden ceilings inside buildings that were uncovered with plaster, but his incentives had only limited success.

After the basic rebuilding of the city was completed by the end of 1880, during 1881 major repairs of the damaged buildings continued, along with new constructions. A large number of lavish residential and residential-commercial buildings were erected, of which the Baumgärtner and Prister houses in the central city square, Ban Jelačić Square, and the Vranyczany house on today's Strossmayer Square stand out. The construction of the Baumgärtner house raised the issue of designing the northern side of Ban Jelačić Square,

where the construction of two- and three-storey buildings with variously shaped fronts was planned.

The earthquake also raised the issue of urban transformation of the old part of the city, widening its streets and squares, and correcting the street routes, but due to lack of funds, only minor interventions (removal of individual buildings) were carried out during 1881.

Although many plans remained unrealized, the earthquake of November 9, 1880 served as a catalyst for change in the history of Zagreb's architecture and urban planning.

Keywords: Zagreb, earthquake in 1880, rebuilding, urban development, historicism, Josip Juraj Strossmayer, Iso Kršnjavi